

ЗАБУТА ВОЛИНСЬКА РІЧКА ЛЮЦЕМЕР

У частині формування поверхневого стоку води визначальною є сила земного тяжіння, яке заставляє водні маси переміщатись зверху донизу. При цьому напрямок, швидкість та інші обставини руху води визначаються особливостями геологічної будови та рельєфу кожного конкретного регіону.

На території України сучасна гідрологічна сітка сформувалась порівняно недавно – у кінці останнього зледеніння. При цьому більша її частина опинилась у басейні Чорного моря, і тільки невеликий регіон у її північно-західній частині у Балтійському басейні. Таке розмежування стало результатом дії багатьох геологічних та кліматичних чинників, що робили його впродовж тривалого часу не зовсім визначеним.

Існує думка, що у кінці останнього зледеніння на місці Поліської низовини існувало велике озеро. При цьому відбувались періодичні скидання вод цього озера через район сучасного Шацького поозер'я у басейн Західного Бугу. І тільки відносно випадковий збіг обставин привів до грандіозного прориву вод Поліського озера у басейн Дніпра. Останнє визначило напрям течії прото-Прип'яті на схід до прото-Дніпра і включення території колишнього Поліського озера до Чорноморського басейну [4, с. 97–102].

Таким чином, на півночі Волині Головний Європейський вододіл визначився у кінці останнього зледеніння. Тоді ж сформувались і маршрути головних річок регіону. У подальшому вони залишалися відносно стабільними, під впливом кліматичних змін коливалась тільки водність цих водотоків. Така ситуація характерна для всього Євразійського континенту, хоча, траплялись і виключення.

Помітні зміни гідрологічної сітки у східній Європі розпочинаються у новітній період її історії і пов'язані з антропогенними чинниками. Найбільшими масштабами вони відзначались у другій половині ХХ ст. у країнах соціалістичного способу господарювання. Їх економічна діяльність у сфері природокористування визначалась лозунгом «Ми не можемо чекати милостей від природи, взяти їх у неї – наше завдання», а у сфері гідротехнічного будівництва іще більш промовистим лозунгом «Тече вода Кубань-ріки, куди велять більшовики». Прорахунки у системі водокористування привели до зникнення цілого Аральського моря. У кінці кінців такий підхід привів до розробки грандіозних планів повороту стоку сибірських річок на південь, у засушливі регіони Казахстану та Середньої Азії.

Однак, ці процеси розпочались задовго до цього, зокрема, на півночі Волині з кінця ХVІІІ ст., коли тут був споруджений Королівський канал, що з'єднав Прип'ять із Західним Бугом. По мірі його розбудови у обидві сторони, канал значно подовшав і нині відомий як Дніпровсько-Бузький.

Починаючи з кінця останнього зледеніння Головний європейський вододіл проходив практично по межі дещо вищого (у абсолютних висотах) лівобережжя верхів'їв Прип'яті та басейну Мухавця. У цих умовах при водозабезпеченні (наповненні водою) щойно спорудженого Королівського каналу, прокопаного між Мухавцем та Піною, можна було використати водні ресурси з розмішеного дещо вище від нього лівобережжя верхів'їв Прип'яті. Ця територія на кінець ХVІІІ ст. була надзвичайно перезволоженою – більшу частину її обіймали болота та розкидані серед них великі та малі озера. При умові каналізації цього регіону паралельно вирішувалось два завдання: отримувалась вода для забезпечення функціонування Королівського каналу та осушувались (принаймі, покращувався водний баланс) великих територій на лівобережжі верхньої Прип'яті.

Спосіб наповнення судноплавних каналів водою, зібраною з сусідніх вищих територій, є класичним і залишається найбільш економічно оправданим до нашого часу. Саме таким чином забезпечується водою Панамський канал. Основною проектною проблемою таких робіт був точний промір висот у зоні будівництва. На півночі Волині такі роботи проводились у 30 – 40-х роках ХХ ст., коли промірювалась так звана «Дуга Струве». Пізніше ці роботи були продовжені Південно-Західною експедицією по осушенню боліт під керівництвом генерала І. Жилінського [10, с. 262].

З метою наповнення Королівського, а згодом і всього Дніпровсько-Бузького каналу водою впродовж XIX ст. було споруджено кілька водоживильних систем, що збирали воду з межиріччя верхньої Прип'яті, Піни та Рити. Із цього часу, колишня річка Люцемер, яка раніше впадала у Прип'ять, стала частиною Турської осушувальної системи і її стік було спрямовано у Дніпровсько-Бузький канал, а звідти, через Мухавець, Західний Буг та Віслу до Балтійського моря. Тобто, внаслідок антропогенних чинників басейн річки Люцемера та навколишні території змінили басейнову належність з Чорноморської на Балтійську. Випадок досить рідкісний.

Більше того, згодом, із зростанням потреби у воді було вирішено частину стоку самої Прип'яті спрямувати у Дніпровсько-Бузький канал. З цією метою нижче місця впадіння у Прип'ять Турії був споруджений так званий Вижівський водозабір, який через Волянське та Біле озеро спрямовував воду на потреби судноплавного каналу. Це привело до деградації русла Прип'яті нижче водозабору, особливо у радянський період, коли вода з річки відбиралась безконтрольно.

Відновлення пам'яті про забуту волинську річку Люцемер важливе для реконструкції трансконтинентального шляху з Балтійського у Чорне море. Найбільш відомі давні періоди його використання це Бурштиновий шлях і шлях «Із Варяг у Греки». Прикінцеві ділянки цього транспортного коридору відомі, це нижні течії Вісли, Німану, Даугави та Нева з балтійського боку, та Дніпра і Дністра, можливо, і Південного Бугу – з чорноморського. Натомість, значно більшою проблемою є реконструкція вірогідних сполучень цих річкових ділянок на вододілах. Як правило, вони поєднувались за допомогою волоків.

На Волині таке сполучення могло здійснюватись між басейнами Прип'яті та Західного Бугу. Умоглядно можна запропонувати кілька варіантів походження таких волоків.

Найбільш поширеною є думка про проходження волоку між басейнами Мухавця та Піни. Вцілому, цей маршрут відповідає Королівському відрізку сучасного Дніпровсько-Бузького каналу. Як підтвердження проходження шляху «Із Варяг у Греки» по цьому маршруту розглядаються знахідки скандинавських матеріалів у Городищі розміщеному на місці впадання Ясельди у Прип'ять. Ця пам'ятка являла собою торгово-ремісничий центр типу Гніздова і Тимерова [6, с. 18–19]. Опосередковано про проходження потужного торгового шляху може свідчити скарб златників Володимира та візантійських солідів, знайдений у Пінську [1, с. 63].

О. І. Демедюк подає реконструкцію такого шляху безпосередньо через Шацьке поозер'я. На його думку, тут безпосередньо від Прип'яті на невеликій заболоченій ділянці шлях пролягав до озера Люцимер, а далі по системі дрібних водотоків та озер до верхів'їв р. Рати [2, с. 64].

Нещодавно А. Петраускас запропонував локалізувати перехід з Прип'яті до Західного Бугу у районі літописного Угровська [8, с. 121]. Розкопки городища цього літописного міста і значного князівського центру першої половини XIII ст. дало багаті знахідки, однак пов'язати їх саме з транзитною торгівлею уявляється вкрай проблематичним. Тим більше, що матеріалів, раніших за другу половину XII ст. в Угровську поки що не виявлено.

Не виключаючи названих вище варіантів проходження вододільних ділянок шляху, автор вважає, що він міг проходити і по річці Люцемер, яка протікала по заболочених просторах лівобережжя верхів'їв Прип'яті до XIX ст. Спробуємо реконструювати маршрут її проходження (Рис. 1).

У вступній частині капітальної праці Яна Длугоша «Анали чи хроніки славного королівства Польщі» докладно описана географія Коронних земель та суміжних територій станом на XV ст. Текстовий опис гідрологічної сітки настільки докладний і точний, що, можливо, середньовічний автор користувався окремою картою річок держави, яка не збереглась до нашого часу. Тут, при описі озер Холмської землі Длугош і описує річку Люцемер. Для зручності користування подаю текст цього опису, вміщений у книзі 1, частині 2 «Аналів...») у перекладі на російську мову І. В. Д'яконова [3].

«Озёра Холмской земли. Святязь – большое озеро в Холмской земле, расположенное близ деревни своего имени, составляет пять миль в окружности, две мили – в длину, одну – в ширину и даёт прекраснейшую рыбу – клещей, kleszcze. Также Шацкое – большое озеро

Холмской земли, двумённое: ибо местные жители называют его другим именем – Люцемер, но из-за деревеньки, которая расположена рядом с ним, оно зовётся более распространённым названием – Шацкое; испуская из себя реку своего имени – Люцемер, оно составляет полмили в длину, половину – в ширину. Также Турское – большое озеро Холмской земли, во все стороны одинаково, в длину составляет две с половиной мили, в ширину – одну милю; оно дало своё имя – Тур также расположенной рядом с ним деревне. Оно наполняется и от реки Люцемер, стекающей в него из Турского [озера], которая, выйдя из него и победно пройдя через несколько незначительных озёр, кончается в реке Припяти. Также Белое – большое озеро Холмской земли, расположенное в пустоше между двумя деревнями Радостов и Ветлы, составляет одну милю в длину и половину в ширину, даёт до того жирную рыбу клещей, что из их жира наполняют салом множество сосудов. А вода этого озера в мае и апреле месяце окрашивается человеческие тела в чёрный цвет и темнит их, и черноту можно смыть только другой водой. Также Орехово – большое озеро Холмской земли, расположенное в пустынном бору неподалёку от двух деревень Саморовице и Щедрогор, составляет полмили в длину и четверть мили – в ширину; оно питается рекой Люцемер, которая вытекает из Турского озера, вливается в это [озеро], а из него впадает в ближайшее озеро, которое зовётся Ореховец. Также Ореховец – озеро Холмской земли, расположенное в бору неподалёку от озера Орехово, составляет четверть мили в длину и в ширину, ибо оно круглое, равно простирающееся во все стороны, которое также питается рекой Люцемер и, вытекая из неё, впадает в Островье. Также Островье – озеро Холмской земли, расположенное рядом с деревней Невир, составляет полмили в длину, четверть – в ширину; и оно питается рекой Люцемер, которая, пройдя после озера небольшое расстояние, сливается с рекой Припятью.»

Так виглядає оригінальний текст у перекладі. Проаналізуємо інформацію, що міститься у ньому.

Відразу зауважу, що річка описана у загальних рисах, не подається жодної її додаткової характеристики, окрім маршруту: звідки витікає (озеро Люцемер (нині – Люцимер) і куди впадає (у Прип'ять поблизу села Невір). При цьому основними орієнтирами, до яких прив'язаний маршрут проходження річки є озера, через які вона протікає (Тур, Орехове, Ореховець, Острів'я). Характеристика згаданих у описі озер відносно докладна. Вказані їх розміри та форма.

Слід особливо відзначити, що рівень гідрологічних знань Яна Длугоша, як на XV ст. був достатньо високим. На це вказує фрагмент вже цитованих автором «Аналів...», де середньовічний польський історик міркує над проблемою класифікації водних об'єктів, зокрема, вказує на відмінності між озером та ставком: «*Озером же называют большую массу воды, которая вытекает из тайных источников земли и скапливается в одном месте, доставляя людям большие выгоды. И, хотя некоторые утверждают, что озеро сильно отличается от пруда, полагая не совсем правильным называть пруд озером, а озеро прудом (как то имеет обыкновение применять эти термины для обозначения одного и того же авторитет писателей), ибо озёра содержат в себе живые воды, а пруды – стоячие, гнилые, вонючие и издающие отвратительный запах, мы всё же, поскольку так передаёт общее речение поляков и русских, не делая никакого различия между тем и другим, не будем отличать озеро от пруда.*» [3]. Виходячи з цього, можна не сумніватись, що подана у описі інформація про річку Люцемер та озера, через які вона протікала, є достатньо об'єктивною і придатною для наукового аналізу.

Не вдаючись у деталі зауважу, що порівняння розмірів та форми озер, через які протікав Люцемер у XV ст. з сучасними наводять на певні роздуми. Аналіз цих параметрів, із залученням нових джерел, може стати темою окремого дослідження. Однак, зразу видно, що, принаймі, одна характеристика згаданих озер, а саме їх форма, за минулі п'ять століть змінилась. В умовах рівнинного Полісся така трансформація вказує на зміну рівня води у деяких озерах, що, у свою чергу, спричинило зміну їх розмірів і форми. Для зручності сприйняття відповідні параметри зібрані у таблиці.

Назва озера	Розміри у XVст. у милях (за Длугошем)	Характеристика (за Длугошем)	Сучасні розміри. У кілометрах	Примітки
Світязь *	2 x 1	5 миль у окружності	7,8 x 4,1	кліщі
Люцемер	0,5 x 0,5		3 x 2	
Тур	2,5 x 1	у всі сторони однакове	5,35 x 3, 15	невідповідність давніх і сучасних розмірів
Біле *	1 x 0,5		3,3 x 2, 12	кліщі, чорна вода
Оріхове	0,5 x 0,25		3,9 x 2,1	
Оріховець	0,25 x 0,25	кругле	2.1 x 0,7	
Засвяте*			0,8 x 0,8	кругле
Острівя	0,5 x 0, 25		2,5 x 1,7	нині - Волянське

* – через ці озера Люцемер не протікав

Не ставлячи під сумнів компетентність Длугоша, все ж доводиться визнати, що ми не знаємо точно, якою милою він користувався та можемо сумніватись у правильності поданих промірів озер. Натомість, з більшою впевненістю у отриманні об'єктивних характеристик можна брати до уваги пропорції розмірів озер (їх форму), що впливають з поданих Длугошем величин. Отже, кілька зауважень з цього приводу.

Насамперед, звертає увагу те, що за Длугошем, Світязь, який не був пов'язаний водотоком із Люцемером, і взятий як еталон, був відчутно меншим за Турське озеро. Причому, це фіксується не тільки співвідношенням довжини і ширини, але і протяжністю берегової лінії. Нині вона становить близько 30 км., а за польським істориком у XV ст. пролягала на 5 миль. Навіть якщо взяти величину милі, якою користувався Длугош, за 4,4 км.(французьке лье), то різниця становитиме близько третини. Тобто, у наш час Світязь дещо збільшився у розмірах. А ось щодо форми озера, то відчутних змін за п'ять століть не сталося.

Підвищення рівня Світязя за цей час могло відбутись як наслідок його замкнутості на фоні загального зволоження клімату впродовж малого льодовикового періоду. Це озеро раніше було розміщене прямо на Головному Європейському вододілі, і не мало водотоків, які б сполучали його із сусідніми озерами. У 1887 р. внаслідок тривалих дощів рівень озера дуже піднявся і вода підійшла прямо до сільських будинків. Очевидно, це сталося тому, що село Світязь було давно розміщене на березі озера без врахування перспективи підняття його рівня. У цих катастрофічних умовах, долаючи супротив влади, був прокопаний канал, по якому надлишок води із Світязя скидається у розміщене неподалік озеро Луки. Нині перевищення рівня води у Світязі над рівнем Луки становить 1,13 м. [2, с. 135].

Стосовно Турського озера, то порівняння його сучасних розмірів (пропорцій) з відповідними параметрами, поданими Длугошем також викликає ряд питань. Свідчення польського історика стосовно цього озера суперечливі: у одному місці він вказує що довжина Тура у 2,5 рази перевищує його ширину, а у іншому – що воно однакове у всіх напрямках. У сучасному вигляді довжина озера тільки на чверть перевищує його ширину.

Такі невідповідності потребують спеціального вивчення, однак, очевидно, що прокладання магістрального Турського каналу через озеро дуже змінило його водний режим. Нині рівень води у озері Тур регулюється шлюзом, і його коливання досить значні – 0,7 м, що при умові невеликої глибини озера (максимальна до 2 м) [7, с. 48] дуже впливає на зовнішній вигляд водойми. Виходячи з цього можна припустити значне зменшення площі озера після

спорудження Турського каналу. Зрештою, підтвердження цьому можна шукати як у проектній документації цього гідротехнічного об'єкту, так і у матеріальних пам'ятках на березі озера.

Озеро Біле не лежало на маршруті річки Люцемер, хоча відстань між ними була зовсім невеликою. Нижче піде мова про його вірогідну належність у XV ст. до Балтійського басейну. У XIX ст. воно стало центральною ланкою так званої Болозерської водоживильної системи Дніпровсько-Бузького каналу. Внаслідок її функціонування рівень води у озері дуже коливався, але був стабілізований після підведення води з Виживського водозабору на Прип'яті. Очевидно, саме ця обставина повернула озеру його первинні розміри – подані Длугошем розміри Білого озера дуже близькі до сучасних.

Наступим озером, через яке протікав Люцемер було Оріхове. Його локалізація особливих сумнівів не викликає, оскільки свою назву, як і більшість згаданих Длугошем озер, воно зберегло до сьогоднішнього часу. Натомість, окремого пояснення вимагає значне перевищення сучасних розмірів озера у порівнянні з відповідними величинами, поданими Длугошем. І це при збереженні пропорцій – як за Длугошем, так і нині, довжина озера у два рази перевищує його ширину. Якщо рівень води у Оріховому озері за останні півтисячоліття піднявся, то причиною цього могло бути утруднення стоку води з нього. Це могло статись у XIX ст., коли стік річки Люцемер у річку Прип'ять нижче Оріхового озера був припинений і повернутий у Дніпровсько-Бузький канал.

Реконструкція маршруту річки Люцемер від витоків до впадіння у Оріхове озеро є достатньо доказовою. Натомість, її нижня течія, від Оріхового озера до місця впадіння у Прип'ять на багатьох ділянках залишається дискусійною. Тут, за Длугошем, забута волинська річка протікала через два озера, Оріховець та Острів'я, і з їх локалізацією виникають певні проблеми.

Що стосується озера Оріховець, то Длугош вказує, що воно розміщене у лісі недалеко від Оріхового озера, кругле за формою діаметром у чверть милі. Сучасна ситуація у цьому районі дуже відрізняється від описаної польським істориком XV ст. На північ від Оріхового озера дійсно знаходиться озеро Оріховець, проте, воно не кругле, а дуже витягнуте, довжиною 2,1 км. при ширині 0,7 км. А поряд з ним розміщене невелике кругле озеро Засвяте, що за діаметром 0,8 км. близьке до згаданого Длугошем. Очевидно, у випадку з Оріховцем ми маємо той рідкісний випадок, коли Длугош помилився, правильно вказавши на маршрут течії Люцемера через Оріховець він приписав йому форму і розміри розміщеного поряд Засвятого.

Те, що Люцемер протікав саме через протяжний, розміщений східніше Оріховець, а не кругле, розміщене західніше Засвяте підтверджується подальшим поворотом його течії саме на схід, у напрямку до озера Острів'я.

Нині у цьому районі озера з такою назвою немає. Але на старих картах Острів'ям назване сучасне озеро Волянське. Така трансформація назви пояснюється розміщенням на його березі населеного пункту Воля (нині с. Щитинська Воля), назва якого згодом поширилась і на озеро(як і у випадку, коли озеро Люцемер почало називатись Шацьким за назвою розміщеного на його березі села). Первинна назва озера «Острів'я», очевидно, пов'язана із наявністю посеред озера острова. Подібний острів посеред озера є на сусідньому озері Біле, однак старі карти прямо засвідчують, що саме сучасне Волянське озеро до XIX ст. називалось Острів'ям.

Маршрут проходження русла річки Люцемер від Оріховця до Острів'я встановити набагато важче, ніж до впадіння річки до Оріхового озера, де вона проходила приблизно по трасі Турського каналу. Між Оріховцем і Острів'ям нині, принаймі по карті, не видно слідів колишнього значного водотоку. Доводиться визнати, що це сама проблемна ділянка у реконструкції русла давньої ріки. Очевидно, його локалізація стане можливою тільки після проведення тут спеціальних розвідкових робіт.

Що стосується самого озера Острів'я, то воно, за описом Длугоша, і по формі, і по розмірам не повністю відповідає сучасному Волянському озеру. При цьому слід мати на увазі, що нині через озеро протікає потужний канал від Виживського водозабору на Прип'яті до Дніпровсько-Бузького каналу. Цей великий гідротехнічний об'єкт був цілком здатен змінити рівень води у Волянському (колишньому Острів'ї) озері, внаслідок чого змінилися його розміри і форма.

Острів'я було останнім озером, через яке протікала річка Люцемер перед своїм впадінням у Прип'ять поблизу села Невір. На старих картах збереглась позначена протока, що розпочиналась від Волянського озера, проходила між озером Білим і селом Невір і впадала у Прип'ять на схід від цього села. Очевидно саме вона і була кінцевою ділянкою Люцемера. Нині тут прослідковується непогано виражена річкова долина з меліоративним каналом посередині. Разом з цим, не слід виключати проходження русла Люцемеру і на захід від села Невір, де також можна побачити сліди потужного водотоку, хоча і менш виражені.

Зважаючи на традицію влаштування на торгових шляхах проміжних пунктів у місцях злиття річок, щось подібне могло розміщуватись і у селі Невір. Відкриття такого поселення стане додатковим аргументом на користь проходження торгового шляху по забутій волинській річці Люцемер.

У ході опису річки Длугошом, у двох випадках розкритий взаємозв'язок назв озер і розміщених на їх берегах сіл. Відомо, що оскільки гідроніми більш давні, саме вони давали назву населеним пунктам. Так було у випадку, коли Турське озеро дало назву с. Тур. Натомість, озеро Люцемер не тільки не визначило назву розміщеного на його березі села Шацьк, але під впливом цієї назви саме почало називатись Шацьким. Така традиція у подальшому розвинулась, як говорилося вище, озеро Острів'я стало називатись Волянським за назвою розміщеного на його березі села.

Характерно, що у двох випадках опису озер Холмської землі, Світязя і Білого дана характеристика їх іхтіофауни: у них водилась унікальна, надзвичайно жирна риба, «кліщі». Зважаючи, що ці озера не були проточними для річки Люцемер, яка тоді відносилась до Чорноморського басейну, можна припустити, що вони у XVст. були пов'язані з Балтикою.

Писемні джерела свідчать, що Світязь був поєднаний із сусіднім озером Лука, з якого витікає права притока Західного Бугу р. Копаївка, у 1887 р. [1, с. 135]. Однак, такий зв'язок міг існувати і раніше. Подібний зв'язок через постійний водотік міг існувати і у озера Білого з басейном Західного Бугу. Зважаючи на ці міркування припущення, що згадані Яном Длугошем «кліщі» Світязького і Білого озер були не чим іншим, як вуграми, виглядає цілком вірогідним. Адже, ця риба водиться саме у басейні Балтійського моря.

Слід відзначити, що частину озер, які траплялись на її шляху, річка обходила. Наприклад, озеро Тісоболя, через яке пізніше був прокладений Турський канал. Перед самим устям Люцемер, вірогідно, протікав поблизу озера Білого. Зважаючи на можливе проживання у Білому вугрів, воно було зв'язане водотоком з Балтійським басейном. У такому випадку саме між Білим озером і річкою Люцемер проходив Головний Європейський вододіл і існував короткий сухопутний проміжок, зручний для волоку.

Сумуючи вищесказане можна спробувати відтворити один із можливих маршрутів проходження водного шляху від Прип'яті до Західного Бугу. Він проходив по річці Люцемер через озера Острів'я, Оріховець, Оріхове, Тур до одного із Шацьких озер – Люцемера (близько 100 км.). А з іншого озера Шацької групи, Луки, по річці Копаївці можна було спуститись до Західного Бугу (близько 30 км) (рис. 1). Не виключене сполучення озера Люцемер системою волоків через інші озера (Чорне, Світязь, Пульмо) безпосередньо із Західним Бугом.

Не вирішеним остаточно залишається питання зв'язку озера Люцемер з озером Лука. Тут можна пошукати давні протоки між цими водоймами. Однак, навіть у разі відсутності таких, відстань між озерами зовсім невелика і могла долатись через волоки. Можливо, назва декількох урочищ у районі Шацького поозер'я «волоки» [2, с. 64] вказує на перетягування тут плавзасобів по суші у давнину. Однак, цей аргумент не може бути однозначним, зважаючи на глибокі сліди волочної реформи XVI ст. у топоніміці регіону.

Реконструйований маршрут давньої річки Люцемер являє великий інтерес не тільки для історичної географії. Зважаючи на масштабне гідротехнічне будівництво у її басейні впродовж раннього нового та новітнього часу тут збереглося багато пам'яток науки і техніки. А у випадку підтвердження проходження по Люцемеру одного із маршрутів річкового шляху між Балтійським і Чорним морями береги цієї річки стають перспективними для археологічного вивчення. Вище вже говорилося про можливість функціонування значного поселення у місці впадіння Люцемера у Прип'ять. І такі пункти на торговому шляху повинні були бути не поодинокими.

Одним із них, на думку автора, є відоме поселення в урочищі «Сад» на околиці селища Шацьк, Волинської області. Воно розміщене на північному березі озера Люцемер, із якого витікає досліджувана річка, і при умові проходження шляху далі у річку Копайвку, або безпосередньо до Західного Бугу, повинно було знаходитись якраз на цьому шляху.

При цьому слід мати на увазі що місце витікання річки Люцемер із одноіменного озера знаходиться приблизно за 1 км. східніше урочища «Сад» і там в урочищі «Ципель» розміщується пізньосередньовічне городище. Однак воно, судячи із зовнішніх морфологічних ознак, датується не раніше XVI ст.

Впродовж 2009 – 2011 років в урочищі «Сад» розкопано 671 кв. м площі [5, с. 47–55]. Отримані результати виділяють досліджений об'єкт на фоні інших поліських пам'яток багатством матеріалу. Особливо це стосується давньоруського періоду, що дозволило О.Є.Златогорському пов'язати пам'ятку з літописним Раєм, резиденцією князя Володимира Васильковича у другій половині XIII ст.

Не виключаючи такої інтерпретації, вкажу на багатство знахідок X – XII ст., а також римського часу з цієї пам'ятки. Окрім цього тут траплялись матеріали лужицької, поморської, та Лука-райковецької культур. Тобто, вказане поселення функціонувало якраз у періоди активізації так званого Бурштинового шляху і шляху «Із Варяг у Греки».

Отриманий під час розкопок в урочищі «Сад» матеріал поки що опублікований лише частково. Найкраще опрацьовані давньоруські знахідки [5, с. 49–55]. До цього часу відносяться 22 споруди та 10 ям, причому переважна більшість із них (20 об'єктів) датуються X–XI ст.

Серед унікальних індивідуальних знахідок можна назвати виріб з рогу, що має закінчення у вигляді голови звіра з відкритою пащею. Тіло звіра орнаментоване рядом насічок. Подібна знахідка, що датується X ст. відома з розкопок Десятинної церкви у Києві. Автори публікації відносять її до знахідок балтійського походження [с. 50].

Знайдено також мідний анонімний візантійський фоліс, що пізніше використовувався як медальйон, а також перстень із князівським знаком тризубом, поданим у розквітлій формі. На основі цього зображення було розроблено сучасний герб Шацька.

Очевидно, не випадково в урочищі «Сад» знайдено багато торгових пломб з двозубом, гербовим знаком Рюриковичів [с. 50–51].

На поселенні знайдено також дві вислі печатки. У першій на лицевій стороні зображено погруддя архангела Михаїла, а на звороті – напис в три рядки «ДЪНЪСЛОВО». Дана печатка належала полоцькому, новгородському, турівському, а пізніше і великому київському князю Святополку–Михаїлу Ізяславичу (1050–1113р.р.). Друга печатка на лицевій стороні має погрудне зображення святого Андрія, на звороті напис «WT АНДРЕЯ».

Автори публікації наводять цікаве спостереження топонімічного плану. У перекладі з німецької слово «schatz» (сучасна назва селища) означає «скарб», «багатство».

Поки що це єдине стаціонарно досліджене поселення, яке може розглядатись як маркер проходження давнього водного шляху з Балтійського у Чорноморський басейн через річку Люцемер та Шацьке поозер'я. Однак, якщо такий маршрут існував, можна сподіватись на відкриття нових, поки що невідомих торгових факторій по берегах нині призабутої волинської річки Люцемер.

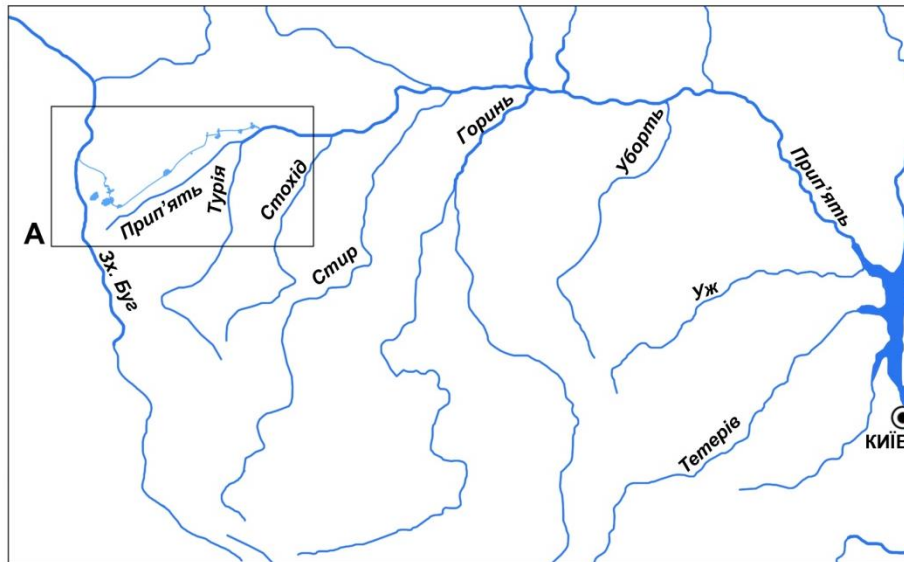
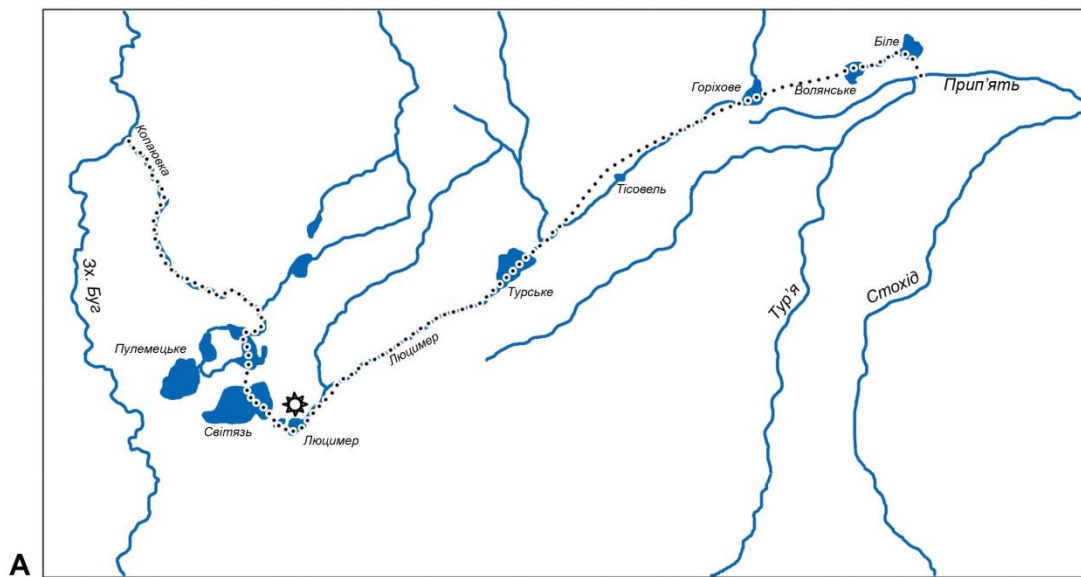

Рис. 1

Умовні позначення:

☼ - Поселення в ур. Сад (Літописний Рай?);

Пунктирною крапкою позначено гіпотетичний водний шлях між Прип'яттю та Зх. Бугом

Рис. 1. Реконструкція річки Люцемер та ділянки Балто-Чорноморського річкового шляху.

Джерела та література:

1. Демедюк О. І. Шацьк. Мельники (Шацькі). Луцьк: Волинські старожитності. 2012. 240 с.
2. Демедюк О. І. Світязь. Підманово. Омельно. Села Шацького району. Луцьк: Волинські старожитності. 2012а. 256 с.

3. Длугош Я. *Анналы или хроники славного королевства Польши. Книга первая. Часть вторая.* 2010. [online]. Режим доступу: www.vostlit.info/Texts/rus5/Dlugos_2/frameset2.htm.
4. Залізник Л. Л. *Доба катастроф у первісній Європі та її історичні наслідки. Кам'яна доба України.* Київ, 2008. Вип. 11. С. 96–115.
5. Златогорський О.А. Демедюк С.В. *Давньоруське городище «Рай» у селищі Шацьк на Поліссі. Археологія і давня історія України.* Київ, 2013. Вип. 11. С. 47–55.
6. Иов О. В. *Сельские поселения IX-XIII вв. западной части Белорусского Полесья.* Авт. дис. на соискание уч. степ. Канд. ист наук. Минск, 1991. 22 с.
7. Колошко Л. К., Зузук Ф. В. *Турська осушувальна система – одна із перших меліоративних систем України. Природа Західного Полісся.* Луцьк, 2008. Вип. 5. С. 41–51.
8. Петраускас А. *Торговий шлях по Прип'яті та його сухопутний аналог. Середнє Подніпров'я в системі між цивілізаційних контактів між Балтикою і Чорномор'ям. Нариси.* Київ, 2017. С. 177–126.
9. Цветова О. В., Тураєва О. В., Сидоренко О. О., Демида І. А., Слищенко О. А. *Гідроекологічний стан поверхневих вод басейну р. Західний Буг. Меліорація і водне господарство.* Київ, 2013. №. 100. С. 88–98.
10. Шлапак Л. *Західна експедиція по осушенню боліт на Волинському Поліссі. Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею.* Рівне, 2013. Вип. XI. С. 262–265.

УДК 904(477.82-35):623.1

Панишко Сергій (м. Луцьк)

ЕСКАРП НА ГОРОДИЩІ «ФОСІЯ» У ЛЮБОМЛІ

У центральній частині сучасного Любомля знаходиться городище «Фосія». Воно має характерну стіжкову форму (Рис. 1). Діаметр круглого майданчика городища становить 60м, висота над рівнем сучасної денної поверхні – 6м. Ширина рову навколо городища – близько 20м[8, с. 50] (Рис. 2).

Пам'ятка зазнала суттєвих ушкоджень внаслідок будівельних робіт. У середньовічний період в тілі насипу городища споруджено муроване підземелля, що складається із 6 кімнат. У 60-х рр. ХХ ст. на його майданчику був зведений меморіальний комплекс та підхід до нього.

Городище досліджувалось автором та О.Д. Остапюком у 1993 та 2001 роках [5].

У 1993 р. мала місце спроба шурфуванням з рівня поверхні городища виявити на ньому культурний шар давньоруського часу, однак, через велику глибину шурфу (близько 5 м), внаслідок чого в нижній частині досліджувалась невелика площа, давньоруські матеріали тоді не були виявлені.

Шурф №11993 року дозволив ствердити насипний характер городища і встановити стратиграфію підсипок, яка мала такий вигляд (з низу до гори):

- 1) темний ґрунт із домішками глини (1,3 м)
- 2) біла глина (0,4 м)
- 3) темний ґрунт, перемішаний з глиною (0,9 м)
- 4) біла, добре утрамбована глина (1 м)
- 5) шар будівельного сміття новітнього часу (0,8 м).

При цьому слід мати на увазі, що шурф був закладений на ділянці на 1,3 м нижче сучасного рівня майданчика городища. Отже, отримана стратиграфічна колонка відображала нашарування до глибини 5,7 м від сучасного рівня майданчика городища[5, с. 255].

Оскільки в ході робіт 1993 р. нижні шари насипу стіжкового городища були досліджені на мінімальній площі і давньоруський культурний шар не був виявлений, вирішено було прошурфувати пам'ятку з дна підземелля (рівня на 5,1 м нижчого від верхнього майданчика городища). (Шурфи №2–3).

Шурф №2, розміром 1,5х1,5 м був закладений у північно-східному куті західної бічної кімнати підземелля. Встановлено, що склепіння підземелля збудоване на засипці із світло-сірого суглинку потужністю 0,3м. Кладка стін мала три ряди цегли нижче рівня вимощеної підлоги. Стратиграфія на цьому місці мала такий вигляд.